

"הכל בידי שמים"

עיון פרשני-הגותי במימרת ר' חנינא

- א. מבוא
- ב. היחס בין שתי המימרות
- ג. פירוש המושגים
- צינים ופחים
- יראת שמים
1. תוספות - צדיק ורשע
2. רי"ף - שליטה עצמית וכבישת היצר
3. רס"ג - אמונה בה'
4. רמב"ם - כל מעשי האדם הנתונים לבחירתו ולשליטתו
- ד. מקורות העומדים בסתירה למימרת ר' חנינא
1. מקורות מקראיים
2. אגדות חז"ל
3. נוסח התפילה
- ה. סיכום

א. מבוא

ואמר רבי חנינא: הכל בידי שמים - חוץ מיראת שמים, שנאמר: 'ועתה ישראל מה ה' א-להיך שואל מעמך כי אם ליראה'.

ברכות לג, ב

דאמר רבי חנינא: הכל בידי שמים חוץ מצנים פחים, שנאמר: 'צנים פחים בדרך עקש שומר נפשו ירחק מהם'.

עבודה זרה ג, ב

מימרות אלו של ר' חנינא עוסקות ביסודות הרוחניים של האוטונומיה האנושית – היחס בין בחירתו החופשית של האדם לבין שליטתו המוחלטת של הקב"ה בהנהגת העולם. שאלה זו העסיקה רבות את גדולי ההוגים והרבנים, ומהווה אבן-יסוד בכל דיון מחשבתי-פילוסופי בעולמה של תורה.

במסגרת מאמר זה אבקש להתחקות אחר דברי ראשונים ואחרונים המתייחסים למימרות אלו במישורין ובעקיפין. דרך סקירת הפירושים השונים נוכל לגעת בכמה משאלות היסוד הפילוסופיות, ואף לזכות לטעימה חלקית מהאמור בנושא זה. ברם, מאמר זה איננו מבקש למצות את הנושא הנידון, לא מבחינת היקף החומר ואף לא מבחינת עומק הניתוח. תפקידו להציג סקירה בסיסית בלבד של הפירושים השונים למימרות דרבי חנינא, כפי שדעתי מגעת.

במהלך הדיון ננסה להבין את היחס בין שתי המימרות, נפרש את המושגים "צינים ופחים" ו"יראת שמים" המופיעים במימרות. בנוסף, נעמוד על היחס בין מימרות אלו למקורות אחרים מהם משתמע אחרת.

ב. היחס בין שתי המימרות

בשתי המימרות הנידונות חוזר רבי חנינא על רעיון דומה אך באופנים שונים, כך שייטכנו תחומים חופפים, ואולי אף סותרים בין שתי המימרות. שכן, אם נניח ש"הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים", אזי אף "צינים ופחים" יהיו בידי שמים; ואם נניח ש"הכל בידי שמים חוץ מצינים ופחים", הרי שיראת שמים אף היא בידי שמים. בעיה זו נידונה כבר בראשונים, אשר רובם בחרו להציע חילוק והבחנה בין שתי המימרות, בשל העובדה שנאמרו שתיהן על ידי אותו אמורא – דבר המונע הצעה כי זו מחלוקת אמוראים.

בעלי התוספות דנים בשאלה זו:

ומיירי הכא (במימרא דצינים ופחים) במאורעות הבאים על האדם,
דאילו במדות אמר בפרק 'כל היד' (גדה דף מד, ב) הכל בידי שמים
חוץ מיראת שמים.

בבא מציעא קז, ב

וכן במקום אחר, בניסוח קצת שונה:

ו'באלו נערות' (כתובות ל, א) דאמר הכל בידי שמים חוץ מצינים
ופחים הכא איירי בתולדות האדם ובמדותיו, והתם מיירי במאורעות
כגון חלאים ופורעניות.

נידה טז, ב

תוספות מחלקים בין שני תחומים: מאורעות הבאים על האדם, ומדות האדם. ביחס
למאורעות הבאים על האדם הכל נתון בידי הקב"ה מלבד צינים ופחים; ואילו ביחס לדעות
האדם ומידותיו, הכל נתון בידי הקב"ה חוץ מיראת שמים. כך מפרידים התוספות בין תחומי
שלטון של המימרות השונות, ומאפשרים לשתייהן לדור בכפיפה אחת.¹

ג. פירוש החושגים

צינים ופחים

מצינו שני הסברים לביטוי "צינים פחים" בראשונים:
רש"י ותוספות מפרשים "קור וחום"². לעומת זאת, הריטב"א פירש באופן אחר:

חוץ מצינים פחים. פירוש לאו דוקא אלא הוא הדין כל דבר שיכול
להשמר כגון שאכל דברים המזיקים וכיוצא בו.
ריטב"א, בבא בתרא קמד, ב; ד"ה 'חוץ מצינים ופחים'³

1. כך עולה גם בתוספות בכתובות ל, ב, מגילה כה, א. והשווה דברי רש"י בעבודה זרה: "הכל בידי שמים - מחושות ומכאובות הבאים לאדם כולם על ידי גזירת שמים". וכן בנידה: "הכל בידי שמים - כל מדותיו וקורותיו של אדם באין לו בגזרת מלך חוץ מזו". קשה להבין את היחס בין הסבר התוספות להסברי רש"י, אך ראוי לציין את הדמיון בין הפירושים.

2. רש"י כתובות ל, א ד"ה 'צינים פחים', וכן עולה מתוספות שם. בהמשך יעלה ששיטת תוספות במקומות אחרים קרובה יותר לשיטת הריטב"א, אך לפחות בפירוש המילולי הוא באר כרש"י. ראה להלן הערה 10.

3. תוספות דוחה ביאור זה: "ויש מפרשים דצינים פחים חדא מילתא היא כלומר צינים שהם פחים לאדם לשון פח ומוקש ואינו כן דבפ"ק דמסכת ע"ז (דף ג: ושם) מייתי לה אהא דכתיב ותעשה אדם כדגי הים, מה דגים שבים כיון שקדרה עליהן חמה מיד מתים, אף בני אדם כיון שקדרה עליהם חמה מיד מתים" (תוספות כתובות ל, א ד"ה 'הכל בידי שמים').

יש לשים לב, וכך העיר הראמ"ה, שלפי הסוגיה נראה בדיוק להפך, מהסוגיה עולה שאנחנו כמו דגים ואנחנו מתים מחמה שקודרת עלינו! כן ניתן להעיר מיונה, ולכן נראה שיש מקום לבאר כריטב"א ולהרחיב את תחומי האחריות של האדם.

והראב"ד כתב על "הכל בידי שמים חוץ מצינים פחים" – "ובזה האופן חויב להישמר מן המזונות, והסמים הממיתים" (ספר האמונה הרמה לראב"ד, מאמר שני, עיקר 1).

לדבריו, צינים ופחים אינו אלא כינוי כללי לכל סוגי המזיקים שעלולים לבוא על האדם, מכוח מעשיו שאינם בידי שמים, בניגוד לפגעים ונזקים שאינם תוצאה של מעשי האדם כי אם של כוחות הטבע האימתניים.

להגדרות אלו השלכה מעשית בנושא ברכת "הגומל". שכן, במידה ואדם ניצל מפגע שאינו בידי שמיים אלא בידי עצמו, ייתכן ולא ראוי שיברך "הגומל לחייבים טובות", שהרי פושע הוא.

שאלה זו נידונה כבר על ידי הפוסקים. בשו"ת 'ישכיל עבדי' (חלק ב, או"ח סימן ז) מופיעה שאלה הקשורה לענייננו: האם אדם שחלה במחלה הקשורה לחום וקור יברך הגומל, הרי פושע הוא, שהיה עליו לשמור על עצמו מכך משום שאין זה בידי שמיים. מדבריו משתמע כי הוא הבין את הביטוי "צינים ופחים" כפי פירוש רש"י ובעלי התוספות. שאלה דומה נוסחה על ידי הרב עובדיה יוסף כשאלה כללית על אדם שהזיק לעצמו, ולא דווקא על חום וקור (יחווה דעת חלק ד, סימן יד).

ההבדל בין שני הפוסקים מתבאר לאור האמור, כהבדל שבין פירושם של רש"י ובעלי התוספות לבין פירושו של הריטב"א למימרא זו: בעוד ששו"ת 'ישכיל עבדי' התייחס רק לעניין קור וחום, הרי שהרב עובדיה יוסף התייחס לכל הנזקים הבאים בידי אדם.

יראת שמים

בהגדרת מושג זה ניתן להציג היבטים שונים בהסברי הראשונים. להלן אבקש לסקור אותם, ומתוך כך נבין מה כלול תחת 'הכל בידי שמים' בשתי מימרותיו של רבי חנינא.

1. תוספות – צדיק ורשע

והא דאמר (ברכות לג, ב) 'הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים' אין ענינו לכאן דהתם קאי על הולד במעי אמו (נדה טז, ב) שגזורין אם יהא עני או עשיר גבור או חלש טפש או חכם אבל צדיק ורשע לא, והכא מיירי במאורעות הבאות על האדם.

כתובות ל, א

מתוספות עולה שתחת הכותרת "יראת שמים" כלולים עניין הצדיקות והרשעות של האדם. לשיטתם המונח "יראת שמים" אינו מתייחס לתפיסת עולמו הרוחנית של האדם,

אלא למעשיו שבפועל – קיום המצוות. עם זאת, בדברי תוספות לא מבואר האם הכוונה ב"צדיק ורשע" לעבירות ומצוות שבין אדם למקום, בין אדם לחברו או שתיהן גם יחד⁴.

2. רי"ף – שליטה עצמית וכבישת היצר

את הדיון בשיטת הרי"ף נפתח במימרא המפורסמת של ר' אלעאי:

רבי אילעאי אומר: אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו - ילך למקום שאין מכירין אותו, וילבש שחורים ויתעטף שחורים, ויעשה מה שלבו חפץ, ואל יחלל שם שמים בפרהסיא.
מועד-קטן יז, א

בהבנת מימרא זו ומשמעות הצעתו של ר' אילעאי נחלקו הראשונים. תמצית הדיון מופיעה בדברי תוספות:

ויעשה מה שלבו חפץ - לגמרי משמע, דמוטב לו לאדם שיעשה חפצו בסתר ולא בפרהסיא ולא כפר"ח דשילהי פ"ק דקדושין (מ, א), דפירש דחס וחלילה שהיה מתיר לעשות עבירה אלא קאמר ילבש שחורים וילך למקום אחר, דלבישת שחורים ואכסנאות משברין לבו ולא יבא לידי עבירה ויוכל לעשות מעכשיו מה שלבו חפץ דודאי אין יצרו מתגבר עליו. וסוגיא דשמעתא אינו משמע כדבריו הכא ובריש פרק בתרא דמועד קטן.

תוספות חגיגה טז, א; ד"ה 'ויעשה'

הראשונים נחלקו האם ר' אלעאי אכן פתח פתח לעבור עבירות בפועל במצבים מסוימים, כסברת התוספות; או שמא נתן עצה להתגבר על היצר, אך אין כאן היתר לעבירה, כסברת הר"ח.

כאשר הרי"ף דן בגמרא זו, מזכיר הוא את מימרת רבי חנינא, ובכך חשיבותו לענייננו:

דתניא ר' אלעאי הזקן אומר אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורים ויתעטף שחורים ויעשה מה שלבו חפץ ואל יחלל שם שמים בפרהסיא. וליתא לדרכי אלעאי אלא

⁴ כך עולה גם מרש"י בסוטה ב, א ד"ה 'איני'. המקור לדבריהם הוא באוצר המדרשים בכמה מקומות, עיין למשל אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד מג ד"ה 'כיצד יצירת הוולד'.

אע"פ שמתגבר יצרו עליו מיבעי ליה ליתוביה בדעתיה דקי"ל הכל
בידי שמים חוץ מיראת שמים.

ט, א בדפי הרי"ף

ראשית, נראה מדברי הרי"ף שהוא הבין את דברי ר' אלעאי כשיטת התוספות, שכן
האלטרנטיבה לדברי ר' אלעאי היא "ליתוביה בדעתיה" אף על פי שיצרו תקף ומתגבר עליו.
ברם, הרי"ף סבור שאין דברי ר' אלעאי מובאים להלכה, מכיוון שדבריו סותרים את
הכלל "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים". הביטוי "יראת שמים" מתפרש על ידו כעוצמה
אישיותית-רוחנית המאפשרת לאדם להתגבר על יצרו ולרסן אותו.

3. רס"ג – אמונה בה'

ואומר אחרי הדברים האלה, כי הבורא אין לו שום הנהגה במעשי בני
אדם, ואיננו מכריחם לעבודה ולא למרי. ויש לי אל זה ראיות מדרך
המוחש ומדרך השכל וממה שבכתב ושבקבלה...וממה שיש בקבלה
בדברי רבותינו, הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים, שנאמר (דברים י,
יב) ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה וגומר.
הנבחר באמונות ובדעות, מאמר ד

ר' סעדיה גאון משליך ביטוי זה על עולם האמונות והדעות. לטעמו, ניתן להחליף את
הביטוי 'יראת שמים' במושג הפילוסופי המופשט 'אמונה'⁵.
הבנה דומה עולה מתוך דברי החיד"א, בבואו להסביר מדוע אין בברכות השחר ברכת
'שעשני ישראל':

ואפשר דכלפי הא דאמרינן (ברכות לג ב) הכל בידי שמים חוץ מיראת
שמים, וגם אביו ובית דין מלין התינוק להכניסו בברית (קדושין כט
א). לכן לא תקון שעשאני ישראל, דאביו הכניסו למילה, והוא קבל
עליו דת ישראל והחזיק בה. אך הקב"ה זיכהו שלא עשאו עכו"ם.
ורצה לזכותם, אותו ואת בנו, שאביו הכניסו בברית, והוא בחר בטוב,
כי כך גזרה חכמתו להניח הבחירה לאדם לזכותם.
'ברכי יוסף', אורח חיים מו, ז

5. הערת המערכת: מדברי רס"ג לא משתמע בהכרח כי מדובר בתחום האמונות והדעות, וניתן לפרש את דבריו כעוסקים
בתחום ההתנהגותי, היינו שמירת המצוות שבפועל. פרשנות הקרובה לפרשנותם של בעלי התוספות לעיל. (ע.ב.)

ביד הקב"ה לקבוע האם האדם יהיה גוי או יהודי, ועל כך ראוי לברך ולהודות. אך בידי האדם הבחירה האם לנצל את הפוטנציאל הגלום בזהותו הגזעית, ולהיות ישראל – על ידי קיום דת ישראל. גם כאן הביטוי 'יראת שמים' מובן כאמונה.

4. רמב"ם – כל מעשי האדם הנתונים לבחירתו ולשליטתו

אבל הלשון הנמצא לחכמים, והוא אומרם: "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" - הרי הוא אמת, ומכוון אל מה שזכרנו, אלא שהרבה יטעו בו בני אדם, ויחשבו בקצת מעשי האדם הבחיריים - שהוא מוכרח עליהם, כגון הזיווג לפלוגית, או היות זה הממון בידו... ואין הדבר כן, אלא כל מעשי האדם הבחיריים - בהם בלא ספק ימצאו המשמעת והמרי. כי כבר בארנו בפרק השני, שהציווי והאזהרה התוריים, אמנם הם במעשים אשר לאדם בחירה בהם אם יעשה או לא יעשה, ובוה החלק מן הנפש תהיה יראת שמים, ואינה בידי שמים, אלא היא מסורה לבחירת האדם, כמו שבארנו. ואם כן, אומרם 'הכל' - אמנם ירצו בו הדברים הטבעיים, אשר אין לאדם בחירה בהם, כגון היותו ארוך או קצר, או רדת מטר או בצורת, או הפסד אויר או בריאותו, וכיוצא בזה מכל מה שבעולם, חוץ מתנועות האדם ומנוחותיו.

הקדמת הרמב"ם למסכת אבות, פרק ח

הרמב"ם מרחיב מאד את התחום שאינו בידי שמים, ומכליל בתוכו את כל מעשי האדם הנתונים לבחירתו האישית. לפי דבריו, יש לראות באמירה "חוץ מיראת שמים" דוגמה בלבד המרמזת על תחום רחב ביותר של מעשים בחיריים, שכולם בידי אדם. שיטה זו עקבית ברמב"ם, והוכחה נוספת לכך הוא מביא מהמשנה "על כרחך אתה נולד":

התבונן באומרו 'שעל כרחך אתה נולד' ומה שהצטרף אליו, לפי שהוא זכר עניינים טבעיים, אין בחירה לאדם בהם, אשר עליהם יאמרו: "הכל בידי שמים", ולא אמר: שעל כרחך אתה חוטא, או אתה עובר, או מהלך, או עומד, ומה שדומה לזה, לפי שאלו כולם עניינים שביד האדם, אין הכרח בהם, כמו שבארנו בפרק השמיני. פירוש המשניות לרמב"ם, אבות ד, כד

בדרך זו אף צועד מהר"י אלשאקר בפירוש המשנה 'הכל צפוי והרשות נתונה' (אבות ג, יט):

הנה נתבאר במלת צפוי, הידיעה וההשגחה. כנגד הבחירה אמר והרשות נתונה, והוא שניתנה הבחירה ביד האדם להחזיק בצד א' מהקצות שירצה, ואין מי שיכריחנו, ובפרט בענין עבודת ה' יתברך. ועם כל זה יש לומר שפעולות האדם הם מעורבות מהכרח ורצון, והוא אמרם ז"ל (ברכות לג, ב) הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. ולזה הוא מסכים מאמר ירמיה ע"ה באמרו מי זה אמר ותהי (איכה ג, לג) וגו'. ואם תאמר ואם זה אמת באי זה דבר תתקיים הבחירה? אמר תדע במה תתקיים בזה הענין, והוא שמפי עליון לא תצא הרעות והטוב (איכה שם, לח), וזהו שדייק בתורה ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב (דברים ל, טו) וגו' דוקא ולא דבר אחר.

העולה מסקירה זו הוא כי ישנו ספקטרום רחב של פירושים לדברי רבי חנינא, ולהגדרת תחומי עבודת האדם והשגחת הא-ל: החל מפירושי רש"י ותוספות שצמצמו את עבודת האדם לשמירה מקור וחום ('צינים פחים') ולשמירת המצוות ('צדיק ורשע'), וכלה ברמב"ם המרחיב את תחום האדם כמעט לכל מעשיו, למעט נושאים שהם טבע העולם.

ד. מקורות העומדים בסתירה למימרא דרבי חנינא⁶

לאחר שסקרנו את מגוון ההסברים להגדרת תחום פעולתו של האדם, נבקש לבחון מקורות שונים שלכאורה סותרים את הקביעות של המימרות דלעיל. נעייין אפוא במקורות מקראיים, במדרשי חז"ל, ובמובאות מסידור התפילה העומדות בסתירה למימרות של ר' חנינא.

1. מקורות מקראיים

ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה אתן בקרבכם, והסירותי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר.

יחזקאל לו, כו

6. אף כאן חשוב לשוב ולציין את חלקיותה של הסקירה המוצגת כאן, וכי אין המאמר מתיימר למצות נושא זה עד תום.

מפסוק זה משתמע כי הקב"ה פועל בתחום האמונות והמידות של האדם, בסתירה למימרת רבי חנינא. לבעיה זו התייחס רש"י:

חוץ מיראת שמים - אותה מסורה בידי אדם, שיהא הוא עצמו מכין לבו לכך, אף על גב שהיכולת בידו להכין לבבנו אליו, דכתיב הנה כחומר ביד היוצר כן אתם בידי בית ישראל, ואומר והסירותי את לב האבן מבשרכם.

מגילה כה, א; ד"ה 'חוץ מיראת שמים'

מרש"י עולה שהפסוק ביחזקאל עניינו לתאר את מה שמסוגל הקב"ה לעשות, אם כי אין זו הנהגתו בפועל. לפי פירוש זה, אין כאן קביעה כי הקב"ה אכן מתערב בתחומים אלו, אלא הצהרה בדבר יכולתו העקרונית לעשות כן.

לפני קרתו מי יעמוד.

תהילים קמז, יז

כפי שראינו לעיל, רש"י ותוספות פירשו את הביטוי "צנים ופחים" כ"קור וחום". לשיטתם פסוק זה מהווה קושי, שכן, אם השמירה מקור וחום נתונה היא בידי אדם באופן מלא, כיצד זה שלפני קרתו של הקב"ה לא ניתן לעמוד? לקושיה זו התייחסו בעלי התוספות:

...חוץ מצנים ופחים פירוש הקור והחום ולא קשה מהא דכתיב לפני קרתו מי יעמוד דהכי פירושו אם ישלחנה בפעם אחת כדכתיב בראש הפסוק משליך קרחו כפתים.

מגילה כה, א; ד"ה 'הכל בידי שמים'

התוספות מחלקים בין מאורע חד פעמי לבין חיי היום יום: ממאורע חד פעמי קשה לברוח כי הוא לא צפוי (שכן קור חד-פעמי עשוי לבוא גם בעונת הקיץ), ואילו בחיי היום יום ניתנה לאדם היכולת לשמור על עצמו שלא ייפגע. ביאור נוסף מצוי בדברי הריטב"א:

הכל בידי שמים חוץ מצינים פחים. ואף על גב דכתיב ואין נסתר מחמתו וכתיב נמי לפני קרתו מי יעמוד, התם למי שהולך לשרב ולקרח אבל שומר נפשו ירחק מהם שלא גזרו עליו מן השמים שלא יוכל להתרחק.

כתובות ל, א

הריטב"א מבאר כי היכולת להישמר מפני קור וחום נתונה היא בידי האדם, אך אינה 'חסינות' מפני כל פגעי הטמפרטורה, אלא כוללת את היכולת העקרונית לבחור את האווירה האקלימית אליה מכניס האדם את עצמו. הפסוק "לפני קרתו מי יעמוד" נאמר במידה ויבחר האדם להכניס את עצמו למקום שרב או כפור קיצוני.

ואין נסתר מחמתו.

תהילים יט, ז

בדומה לפסוק הקודם, גם פסוק זה סותר את ההנחה לפיה השמירה מחום נתונה בידי אדם.

תוספות (מגילה כה, א; הובא לעיל) מבארים, כי פסוק זה נאמר ביחס לעוברי דרכים. לשיטתם, עוברי דרכים אינם כלולים תחת "הכל בידי שמים חוץ מצינים פחים", מכיוון שנתונים הם במציאות בה אינם יכולים לנקוט באמצעי ההגנה הנדרשים מפני פגעי מזג האוויר.

לפי זה, השאלה העומדת לדיון היא מה מידת אחריותו של האדם לפגיעה בו⁷. כלומר, האם הפגיעה באה בפשיעה או באונס: כשהאדם מצוי בתוך ביתו, בידי האמצעים להגן על עצמו מנזקים, ובמידה ולא נקט כך הרי הוא פושע. אך כשהאדם הוא בגדר עובר דרכים, הרי הוא נטול אמצעי הגנה. ונתון כולו לחסדי הטבע והבורא, ממילא מוגדר הוא כ'אנוס' ו'בידי שמים'⁸.

2. אגדות חז"ל

אמר רבי חמא ברבי חנינא: אלמלא שלש מקראות הללו - נתמוטטו רגליהם של שונאי ישראל: חד, דכתיב: ואשר הרעתי; וחד, דכתיב:

7. אכן, מהגדרה זו נראה כי אף שתוספות נוקט בפירוש המילים כרש"י הסובר שעניינו 'צנים ופחים', הרי שתוכן דבריו קרוב הרבה יותר לשיטת הריטב"א הכורך ביטוי זה בכל הגורמים הנתונים לשליטתו של האדם. וראה לעיל הערה 3.
8. המעניין הוא שהתורה לא ציוותה את האדם להימנע מציאה לדרכים בשל הסכנה שבדבר. לעובדה זו השלכות רבות על רמת הסיכון אותה מותר לאדם לקבל על עצמו, והשפעה על קבלת ההחלטות בתחומים אקטואליים רבים.

הנה כחמר ביד היוצר כן אתם בידי בית ישראל; וחד, דכתיב: והסרתי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר... אמרי דבי רבי ינאי, כך אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא: רבוננו של עולם, בשביל כסף וזהב שהשפעת להם לישראל עד שאמרו די - הוא גרם שעשו את העגל... אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: משל לאדם אחד שהיה לו בן, הרחיצו וסכו, והאכילו והשקהו, ותלה לו כיס על צוארו, והושיבו על פתח של זונות, מה יעשה אותו הבן שלא יחטא? אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: מגין שחזר הקדוש ברוך הוא והודה לו למשה - שנאמר: וכסף הרביתי להם וזהב עשו לבעל. ברכות לב, א

ממכלול דברי האמוראים כאן, נראה כי דברים אלו מכוונים כנגד המימרא "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים". שהרי עולה מהם שהקב"ה מקבל את הטענה, שהוא כביכול אשם בכך שישראל חטאו ("מה יעשה הבן ולא יחטא"), והחמור מכך - שלישראל אין בחירה כלל ("ואשר הרעותי", "כן אתם בידי בית ישראל")⁹. הגאונים הרגישו בסתירה זו, עד שביקשו לדחות אגדה זו בעקבות דברי רבי חנינא:

ומדקיימא לן מהילכתא ומשקול הדעת ומקראי ברירי הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים (ברכות לג, ב) בטלו דברי ר' חמא בר' חנינא בשלש מקראות ופירושיהן טעמים אחרים ברורים. והא הודאה דקאמר חזר הקב"ה והודה, אסמכתא היא. ודקאמר כביכול תפשו בבגדו, התקפת רחמים. הכין פרישו רבנן אילין מילי ואף את פריש כל שכיוצא בהן כסדר הזה וכדרך הזאת דלא ליקשו לא קראי ולא שקול הדעת. תשובות הגאונים החדשות, קנח, ד"ה 'ומדקיימא לן'

בשל הסתירות החמורות העולות מאגדה זו, הן ביחס לדברי רבי חנינא, והן לסברת השכל 'שקול הדעת', בחרו הגאונים להעניק לאגדה זו פירוש בעל אופי דרשני. תוך ריכוך המסרים העולים ממנה, והתאמתה לגישתו של רבי חנינא לבחירת האדם.

מקור נוסף שהעסיק רבות את הפרשנים הוא המימרה המפורסמת העוסקת בהכרזת הזיווג בזמן יצירת הוולד:

9. הערת המערכת: מדברי המדרש לא עולה בהכרח כי הקב"ה שלל מעמו את יכולת הבחירה האוטונומית, אלא שהציב בפניו אתגרים קשים העשויים להיות למעלה מכוחותיו. (ע.ב.)

והא אמר רב יהודה אמר רב: ארבעים יום קודם יצירת הולד, בת קול
 יוצאת ואומרת: בת פלוני לפלוני בית פלוני לפלוני שדה פלוני
 לפלוני!

סוטה דף ב, א

מגמרא זו עולה, כי זיווגו הראשון של האדם ניתן לו על ידי שמים. ברם, כידוע מצווה
 היא לשאת אישה ולפרות ולרבות. כיצד זה ניתן לקיים מצווה שנעשית על ידי הקב"ה ולא
 על ידי האדם? על כך משיב הרמב"ם:

וזה שאמר החכם בתו של פלוני לפלוני דרך שכר או דרך פורענות הוא
 זה. שאם זה האיש או זאת האשה עשו מצוה שראוי ליתן שכרה בהם
 זיווג יפה ומשובח הקב"ה מזווגן זה לזה. וכך אם ראוי ליפרע מהם
 בזיווג שיהיה בו קטטה ומלחמה, תמיד מזווגן.
 שו"ת הרמב"ם, סימן תלו

הרמב"ם מסביר, שכוונת הגמרא לומר שהקב"ה מזווג לאדם בת זוג עפ"י עקרונות
 השכר והעונש – אם צדיק הוא מזווג לו צדיקה ואם רשע הוא מזווג לו אחת שתריב עמו
 ותחיה עמו ברעה. לפי הרמב"ם הכל תלוי אך ורק במעשיו של האדם¹⁰.

3. נוסח התפילה

שאלה מקורית ומעניינת מעלה האבודרהם מלשון התפילה "וישים בלבנו אהבתו
 ויראתו" מתוך תפילת "ובא לציון". תפילה זו סותרת את דברי רבי חנינא, הגורס ש"יראתו"
 נתונה לתחום שליטתו הבלעדי של האדם. על כך משיב האבודרהם:

ואף על פי שביד האדם היא יראת שמים להיות צדיק או רשע כמו
 שאמרו רז"ל (ברכות לג, ב) הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים הוא

10. בתשובה הרמב"ם קובע שהכלל "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" הוא מוסכם וכשבאה סתירה יש ליטות או
 להשאיר בצ"ע, ראה את הציטוט להלן. הרמב"ם צוטט גם ע"י התשב"ץ (חלק ב, א): "...כבר ידעת איך הוקשה
 מאמר זה לראשונים ז"ל מפני מאמר (ברכות לג, ב) הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים והזיווג בכלל יראת שמים הוא
 שהרי מקיים בו מצות פרו ורבו ואיך יהיה מוכרח על המצוה מפני הבת קול והרמב"ם ז"ל תקן בזה בתשובה ואמר כי
 בת פלוני לפלוני נאמר דרך שכר ודרך פורענות שאם ראוי הוא לשכר מזווג לו זיווג יפה ואם ראוי הוא לפורענו' מזווג
 לו זיווג כעור והביא סעד לזה מ"ש בבראשית רבה בפסוק ויהי עשו בן מ' שנה אפי' ממזר בסוף העולם וממזרת בסוף
 העולם הב"ה מביאן ומזווגן זה כתב הרב ז"ל. ודומה למ"ש ז"ל בגמ' כל עוף למינו ישכון ובן אדם לדומה לו".
 התשב"ץ ממשך להוכיח את הדברים ולהקשות עליהם, מפאת הרצון לקצר אסתפק בהפנייה והרוצה לעיין יעייין. וכן
 צוטטה ראייתו מהמדרש על עשיו: "...וזה כענין שאמרו רז"ל (ירושלמי קדושין פרק ג הלכה יד, בראשית רבה פסקה
 סה אות ב) אפילו ממזר אחד בסוף העולם וממזרת אחת בסוף העולם הקב"ה מביאן ומזווגן זה לזה..." (מתוך תשובת
 הרמב"ם להלן).

מבקש מאת השם לסייעו כיון שהתחיל ליראה אותו, על דרך מה
שאמרו רבותינו (יומא לח, ב) בא ליטהר מסייעין אותו.
ספר אבודרהם: ובא לציון, ד"ה 'ואומר ה'

לדעתו, המניע לתפילה זו אינו הבקשה מהקב"ה שיפעל בתחום זה, שהרי נתון הוא בידי
האדם, אלא מדובר כאן בתפילה לקב"ה שיסייע לאדם במאמציו האישיים והרוחניים, ויסיר
מעליו מניעות מסוגים שונים שאינן תלויות בו.

דיון נוסף מעלה ר' משה פיינשטיין בתשובותיו. בגמרא נאמר (ברכות י, א) "ייתמו
חטאים מן הארץ ולא חוטאים", קיום המצוות וההימנעות מן החטא הם מהדברים שבידי
אדם, וכי מה עניין התפילה על כך? עונה הגר"מ כך:

בתפלת ברוריא שישובו הרשעים בתשובה ומה שתירץ כתר"ה על
תפלת ברוריא על הרשעים שישובו בתשובה שהקשה מהרש"א
בברכות דף י' בחדושי אגדות הא הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים
דאולי ע"י תפלת האדם אין זה נקרא בידי שמים, הנה הוא דוחק גדול
ולא מסתבר זה כלל דהא התפילה שה' יתברך יעשה שישובו בתשובה
וזה הא תמוה מאחר דהוא בידי אדם, אבל צריך לומר שהתפלה הייתה
שלא יהא להם נסיונות וממילא ישובו שלא היו חוטאים אלא מחוסר
פרנסה וכדומה, וגם שייך להתפלל שה' יתברך יזמין להם שישמעו
דברי מוסר מאנשים צדיקים וישובו על ידי זה בתשובה וזה יותר נכון.
אגרות משה, או"ח חלק ד, סימן מ

הרב פיינשטיין מקבל למסקנה את הפירוש לפיו תפילה זו לא עוסקת בעצם מעשיהם
של החוטאים, התלויים בסיבות פנימיות המסורות לאדם, אלא באירועים וניסיונות חיצוניים
המשפיעים בעקיפין על מעשיהם של אלו. בתפילה זו אנו מבקשים מהקב"ה שימנע מן
הרשעים את המניעים החיצוניים המקשים על חזרתם בתשובה שלמה.

למדנו אפוא, כי רעיון "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" קנה לו שביתה בלבם של
הפרשנים וההוגים השונים, על אף היותו מנוגד לכמה וכמה מקראות ואגדות חז"ל.
המקורות הסותרים עיקרון זה הוסברו באופנים שונים, לעיתים באופן דרשני, או שנדחו
מהדיון מתוך העדפת דברי רבי חנינא.
וכבר כתב הרמב"ם בתשובה על נושא זה:

וכל המניח דברים שביארנו שהם בנויים על יסודי עולם, והולך ומחפש בהגדה מן ההגדות או במדרש מן המדרשים או מדברי אחד הגאונים ז"ל עד שימצא מלה אחת ישיב בה על דברינו שהם דברי דעת ותבונה, אינו אלא מאבד עצמו לדעת ודי לו מה שעשה בנפשו. שו"ת הרמב"ם, סימן תלו

ה. סיכום

במאמר זה ביקשנו להציג בפני הקורא מגוון התייחסויות ופרשנויות של חכמי ישראל לדברי רבי חנינא, כאשר תקוותנו היא כי סקירה תמציתית זו תהווה פתח שימש את הקורא בלימודו ועיונו בנושא זה. הראייה הרחבה של המקורות מאפשרת לדיון בנושא להתמקד ולהשתכלל, ומאפשרת עיסוק ראוי בעניינים השונים המסתעפים ממנו: מנושא זיהוי האשם בתאונות הדרכים, דרך שאלות הביטחון מול ההשתדלות ועוד.